

ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

Νίκη Καλτσόγια - Τουρναβίτη, Αναπλ. Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου Παντείου Πανεπιστημίου

I. Διαπίστωση Στροφής προς το Συντηρητισμό στο Δυτικό Κόσμο.

Η άνοδος στην εξουσία των συντηρητικών κομμάτων, όπως κατά παράδοση αποκαλούνται τα κόμματα που εκφράζουν το φιλελευθερισμό, η οποία εμφανίζεται ταυτόχρονα με την οικονομική κρίση από το τέλος της δεκαετίας του 60 σε ολόκληρο το Δυτικό Κόσμο, με τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα την άνοδο του Ρήγκαν και στη συνέχεια του Μπους στις Ηνωμένες Πολιτείες και της Θάτσερ στην Αγγλία και η παράλληλη αναβίωση των φιλοσοφιών του φιλελευθερισμού, είναι φαινόμενα που συνδέονται με την "κρίση του κοινωνικού κράτους", που είναι πλέον εμφανής και ως πολιτικού ιδανικού και ως δυνάμεων που το εκφράζουν, δηλαδή σοσιαλιστικής ιδεολογίας και αριστερών δυνάμεων στην ευρεία του όρου σημασία. Η από παντού διακηρυσσόμενη "νίκη του καπιταλισμού", μετά τη "μακαρία τη λήξει", κατά την έκφραση του καθηγητή Α. Μάνεση περίοδο του "υπαρκτού σοσιαλισμού" στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, μας αναγκάζει να δούμε έστω και σχηματικά τι σήμαιναν τα δύο αυτά μεγάλα φιλοσοφικά και ιδεολογικά ρεύματα για το Δυτικό Κόσμο και κυρίως για τα αδύνατα κοινωνικά στρώματα.

II. Σκιαγράφηση Παράλληλης Πορείας Σοσιαλισμού και Φιλελευθερισμού

Βέβαια στα πλαίσια αυτής της εισήγησης είναι αδύνατη η λεπτομερής αναφορά στη μεγάλη ιστορική πορεία των δύο κύριων φιλοσοφικών, ιδεολογικών και πολιτικών ρευμάτων, του σοσιαλισμού και του φιλελευθερισμού. Και τα δύο αυτά ρεύματα είναι απόρροια της διαλεκτικής πορείας του ανθρώπινου πνεύματος, που οι ρίζες τους μπορούν να αναζητηθούν στον ασιατικό ουμανισμό, στην ελληνική αρχαιότητα, στο Χριστιανισμό και το Διαφωτισμό και κυρίως τον ουμανισμό ήδη από το 17ο και μετά αιώνα.

Ο σοσιαλισμός εκφράζει βαθύτερα το αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη. Στους θεωρούμενους πρώτους θεωρητικούς του σοσιαλισμού συγκαταλέγεται ο Thomas More ήδη από το 16ο αιώνα και ακολουθούν ο Μπαμπέφ, ο Σαιν Σιμόν, ο Φουριέ και ο Ουεν, με μορφή κυρίως ουτοπίας, ενώ με τον Κάρλ Μάρξ μετατρέπεται σε θεωρία του σοσιαλισμού και η σοσιαλιστική προοπτική συνδέεται με την εργατική τάξη και τους αγώνες της, ενώ παράλληλα γίνεται σημαία και για τους προοδευτικούς διανοούμενους και συγκεκριμένο πρόγραμμα δράσης. Είναι αυτό που αποκάλεσε ο γνωστός διανοητής της εποχής μας Ρ. Αρόν ως το "όπιο των διανοουμένων".

Βέβαια, όταν αναφέρεται κανείς στο σοσιαλισμό σαν ιδεολογία και σαν πράξη προβάλλουν τα γνωστά ερωτήματα: Για ποιόν σοσιαλισμό μιλάμε; Τον επιστημονικό, τον ουτοπικό, τον ανανεωτικό, ή το μεταρρυθμιστικό και σε ποιές δυνάμεις αναφερόμαστε, στα

κομμουνιστικά κόμματα, στα σοσιαλιστικά ή στα σοσιαλδημοκρατικά; Και είναι γνωστό ποιες αντιθέσεις και ποιες ακόμα τραγικές συγκρούσεις συναντούμε, ακόμα και μέσα στο ίδιο το στρατόπεδο των πνευματικών και πολιτικών δυνάμεων που τον εκφράζουν. Εδώ περιοριζόμαστε στα βασικά χαρακτηριστικά του σοσιαλισμού, που δεν είναι άλλα από το πέρασμα της κοινωνίας σε μία μορφή δημοκρατίας με σεβασμό των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, στην οποία η άσκηση της εξουσίας θα βρίσκεται στον άμεσο έλεγχο των πλατιών κοινωνικών δυνάμεων, μέσα από θεσμούς ευρείας συμμετοχής και η οικονομία θα λειτουργούσε προγραμματισμένη σε μεγάλο βαθμό από το κράτος, με απώτερο σκοπό το κοινωνικό συμφέρον. Το ότι ο σοσιαλισμός πρέπει να πάει πιο πέρα από την τυπική ισότητα της αστικής δημοκρατίας, το ότι έπρεπε οι σοσιαλδημοκράτες (όπως ονομάζονταν την εποχή της Β' Διεθνούς όλοι οι σοσιαλιστές, συμπεριλαμβάνοντας τον Ενγκελς, το Λένιν, τον Κάουτσκι και τη Ρόζα Λούξεμπουργκ) να εκθέσουν τον υποκριτικό και περιορισμένο χαρακτήρα της αστικής δημοκρατίας, δεν τους έκανε αντιδημοκράτες. Πίστευαν ότι ο σοσιαλισμός έπρεπε να απορροφήσει και να ξεπεράσει την αστική δημοκρατία με σκοπό να την καταργήσει, χωρίς αυτή η "κατάργηση", να σημαίνει και "πραξικοπηματική" ενέργεια. Η δημοκρατική επαγγελία του μαρξισμού δε φαίνεται πουθενά πιο εύγλωττα από το ίδιο το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος που συνέταξε ο Μάρξ με τον Ενγκελς, το 1847-48, όπου μιλάει για "κατάκτηση της δημοκρατίας", στο τελευταίο κεφάλαιο.

Ενώ στη Ρωσία και στις ανατολικές χώρες η δημοκρατική αυτή πορεία αντικαταστάθηκε με τη γνωστή μαρξιστική-λενινιστική ερμηνεία της μετάβασης, δηλαδή με την επανάσταση και τη "δημοκρατική δικτατορία του προλεταριάτου", στη Δυτική Ευρώπη οι θεωρητικοί του σοσιαλισμού μένουν σταθερά στο δημοκρατικό ιδεώδες. Μεγάλη μορφή μεταξύ τους ο Γκράμσι, ο οποίος θεωρείται σήμερα ως "ο πατέρας του ευρωκομμουνισμού", γιατί έθεσε τις θεωρητικές βάσεις μιας μακροπρόθεσμης αντιμετώπισης του προβλήματος της κατάκτησης της εξουσίας και της στρατηγικής που έπρεπε να εφαρμοσθεί για να επιτευχθεί η κοινωνία των πολιτών μέσα σε συνθήκες ελευθερίας και ισότητας. Βέβαια και ο ρόλος του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος σ' αυτή την κατεύθυνση έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Ακριβώς με τον Τολιάτι είναι που η δημοκρατία παύει να είναι μια απλή παροδική φάση στην πάλη των τάξεων, αλλά αποκτά αυτόνομη αξία σαν σκοπός. Με την πρωτοβουλία του Ι.Κ.Κ. είναι δυνατό να διευρυνθεί η δημοκρατία, μέσα από την πολυμέρεια των θεσμικών μορφών που μπορεί να πάρει αυτή η διεύρυνση και με τον τρόπο που αρθρώνεται το μαζικό κίνημα, δηλαδή τις κοινωνικές δυνάμεις που μάχονται γι' αυτή τη διεύρυνση.

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι αυτό που ονομάζουμε δυνάμεις της Αριστεράς έδωσε πνοή στο όραμα της εξάπλωσης των κοινωνικοπολιτικών δικαιωμάτων στις λαϊκές τάξεις, που εκφράζει η σοσιαλιστική ιδεολογία, και αυτό ήταν το νόημά της, και στον περασμένο αιώνα αναφερόταν στην ιδεολογική τάση που υποστήριζε και προωθούσε τον εκσυγχρονισμό, δηλαδή το πέρασμα από την παραδοσιακή κοινότητα και κοινωνία στο κράτος-έθνος, με την προϋπόθεση πως θα συνδυαζόταν με την εξάπλωση πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στις λαϊκές τάξεις, δηλαδή ήταν στενά δεμένη με τις αρχές του διαφωτισμού. Αυτός παραμένει και σήμερα ο πιο πλατιά διακηρυγμένος ρόλος της Αριστεράς και όχι μόνον της σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Ο Μ. Γκορμπατσώφ σε περσινή συνέντευξή του δήλωνε ότι "Κομμουνιστής σημαίνει ότι αποδέχεται τα ιδεώδη του δημοκρατικού σοσιαλισμού", θέση που άλλωστε διακηρύσσουν και όλες οι πολιτικές δυνάμεις του τέως "υπαρκτού σοσιαλισμού", αλλά και τα ονομαζόμενα κομμουνιστικά κόμματα της Δύσης.

Και το όραμα αυτό έχουν προωθήσει και θεσμοποιήσει στον πιο ψηλό βαθμό οι δυτικοευρωπαϊκές σοσιαλδημοκρατίες (Σκανδιναβικές χώρες, Βέλγιο, Ολλανδία, Δανία, Ελβετία και σε λιγότερο βαθμό η Γαλλία και η τέως Δυτική Γερμανία), ενώ οι χώρες που,

παρ' όλη την αριστερή φρασεολογία, είναι οι πιο οπισθοδρομικές σε θέματα εξάπλωσης δικαιωμάτων είναι οι χώρες του τέως υπαρκτού σοσιαλισμού. Αυτό φαίνεται και στο θεσμικό τους πλαίσιο και στην κοινωνική τους πολιτική, αν και τα Συντάγματα της Δυτικής Ευρώπης μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο περιείχαν διατάξεις που αναφέρονταν στο "κοινωνικό κράτος" ή "κράτος ευποιίας", που είχε προωθήσει η σοσιαλιστική ιδεολογία. Οι θετικές πλευρές του τύπου αυτού του κοινωνικού ή σοσιαλιστικού κράτους δυτικού τύπου, είναι ότι περιόρισε τις κοινωνικές αντιθέσεις και οδήγησε στην κοινωνική ειρήνη, η οποία με τη σειρά της αποτέλεσε μια ισχυρή δύναμη για την οικονομική παραγωγή, που συνέβαλε στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Δημιούργησε αισθήματα ασφάλειας και αξιοπρέπειας στο αδύνατο άτομο, φέρνοντας στην εξουσία δυνάμεις που εκπροσωπούσαν ευρύτερα λαϊκά συμφέροντα και προβάλλοντας το ρόλο των κοινωνικών ομάδων, μέσα από μορφές συμμετοχικής δημοκρατίας. Ολόκληρη η κοινωνική και εργατική νομοθεσία και ο κρατικός σχεδιασμός της οικονομίας, αλλά και οι μεταβολές στα συνταγματικά κείμενα ανήκουν σ' αυτό που είναι γνωστό ως **νομικός σοσιαλισμός**.

Υπάρχουν και οι αρνητικές πλευρές, και όχι μόνο για τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, που αναγνωρίζονται πλέον σήμερα ως τραγικές παρεκβάσεις των ίδιων των ιδανικών της σοσιαλιστικής ιδεολογίας, αλλά και της μαρξιστικής φιλοσοφίας. Ως αρνητικές πλευρές θεωρούνται η υπέρμετρη επέκταση του κράτους και οι κίνδυνοι εκτροπής του στον αυταρχισμό. Η επαγγελματικοποίηση και γραφειοκρατικοποίηση των κοινωνικών υπηρεσιών, που έδωσαν στις ανθρώπινες σχέσεις έναν ψυχρό και απρόσωπο χαρακτήρα. Η μεγάλη εξάρτηση των ατόμων από το κράτος, ενώ στον τομέα της οικονομίας η κρίση συνδέθηκε με την αδυναμία του κράτους να υποκαταστήσει την ιδιωτική επιχειρηματική δράση και με το μεγάλο και σπάταλο διοικητικό μηχανισμό.

Αλλά και ο φιλελευθερισμός έχει μια πορεία αιώνων. Οι σύγχρονες φιλοσοφικές του βάσεις τέθηκαν από τους μεγάλους φιλοσόφους του 17ου αιώνα, όπως ο John Locke, ο οποίος επηρέασε την πολιτειολογική σκέψη για το κράτος και το ρόλο του, θεμελιώνοντας τη φιλοσοφία του "κράτους νυκτοφύλακα", ή του "ελαχίστου κράτους", για να χρησιμοποιήσουμε το σύγχρονο σύνθημα του φιλελευθερισμού και δεν αμφισβητείται από κανέναν ότι ο φιλελευθερισμός υπήρξε το ιδεολογικό θεμέλιο και του ίδιου του καπιταλισμού. Στη χορεία των φιλοσόφων του φιλελευθερισμού του 18ου αιώνα ξεχωριστή θέση κατέχουν ο Ντ. Χιούμ, θεμελιωτής του θετικισμού και άλλοι, ενώ κορυφαία μορφή του στον 18ο αιώνα είναι ο Τζων Σπυουρτ Μίλλ. Εκείνος όμως που έπαιξε καθοριστική επίδραση για το ρόλο της οικονομίας στη φιλοσοφία του φιλελευθερισμού είναι ο Αγγλος φιλόσοφος και οικονομολόγος του 18ου αιώνα Adam Smith, ο οποίος θεωρείται "ο πατέρας της πολιτικής οικονομίας" "αυτός ο αθάνατος οικονομολόγος, που όπως έχει γραφεί, υπήρξε ο πρώτος που συνειδητοποίησε ότι το ατομικό συμφέρον, στο μέτρο που μπορεί να εκδηλώνεται ελεύθερα στην οικονομία, γίνεται πανίσχυρος συντελεστής παραγωγής πλούτου", ήταν ο πρώτος που συνειδητοποίησε ότι η οικονομία στηρίζεται στην ανθρώπινη φύση και όχι σε αόρατους μηχανισμούς, όπως οι "παραγωγικές δυνάμεις". Για τον Σμιθ το κράτος έχει τρεις ιδιότητες : Να προστατεύει την κοινωνία από ξένες εισβολές και από την εσωτερική βία, να δημιουργεί τα διοικητικά πλαίσια λειτουργίας του και να διατηρεί μερικούς θεσμούς και ορισμένα έργα με δημόσιο ενδιαφέρον. "Η αόρατη χείρ" την οποία διατυπώνει με τη θεωρία του, θεωρείται σήμερα μια από τις μεγάλες ιδέες της ιστορίας και μια από εκείνες που είχαν τη μεγαλύτερη επιρροή σε ολόκληρη την οικονομική επιστήμη. Θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι στην ιστορική πορεία της φιλοσοφίας αυτής δεν εμφανίζονται τα ιδεολογικά χάσματα και οι αντιθέσεις που εμφανίζονται στην ιδεολογία του σοσιαλισμού και πολύ περισσότερο οι τραγικές συγκρούσεις των δυνάμεων που τον εκφράζουν μέχρι σήμερα. Κοινωνιολογικά το έχει ερμηνεύσει ο σύγχρονος

αμερικανός κοινωνιολόγος C.W.Mill. Αλλωστε, όπως έχει διαπιστωθεί από πολλούς μελετητές η θρησκεία και ιδιαίτερα η "προτεσταντική ηθική", ο ωφελιμισμός, οι ίδιοι οι μηχανισμοί του κράτους αλλά και οι φορείς του πλούτου αποτελούσαν από τη μια πρόσφορο έδαφος για την εδραίωση του φιλελευθερισμού, ενώ από την άλλη όπλιζαν με κάθε θεμιτό και αθέμιτο μέσο τους πολέμιους του σοσιαλισμού.

Στους σύγχρονους μεγάλους αναβιωτές της φιλοσοφίας του φιλελευθερισμού συγκαταλέγονται οι Fr.Hayek, K.Popper, R.Nozick και G.Sorman.

Οι δύο βασικές μορφές του φιλελευθερισμού είναι αυτή του κλασικού φιλελευθερισμού και αυτή του νεο-φιλελευθερισμού, που προσπαθεί να συγκεράσει γνωρίσματα του κοινωνικού κράτους με το φιλελευθερισμό, ενώ διευκρινίζουμε ότι δεν είναι ορθό να ταυτίζεται ο φιλελευθερισμός με το συντηρητισμό, ή το νεοσυντηρητισμό, όπως συχνά γίνεται, δεδομένου ότι αν και υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά, εντούτοις έχουν βασικές διαφορές. Τα κύρια χαρακτηριστικά του φιλελευθερισμού της εποχής μας είναι:

α. Επιστροφή στον ατομικισμό, που αποθλέπει στην κατάργηση του εξισωτισμού που θεωρείται ότι επέβαλε η σοσιαλιστική ιδεολογία.

β. Στον οικονομικό τομέα πίστη στη δύναμη της αγοράς, τόνωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και περιορισμός της κρατικής παρέμβασης και του ρόλου του κράτους.

γ. Διατήρηση, αλλά σε περιορισμένο βαθμό, θεσμών που δημιούργησε το κοινωνικό κράτος, όπως αυτός της παιδείας, της υγείας ή της κοινωνικής ασφάλισης.

Οι αρνητικές πλευρές του φιλελευθερισμού, ο οποίος εκφράζεται κυρίως μέσα από την οικονομία της αγοράς, έχουν ήδη γίνει εμφανείς. Τα δεδομένα από την πορεία του φιλελευθερισμού στο σύγχρονο δυτικό κόσμο επισημαίνουν την επιταχυνόμενη πώληση κατά την τελευταία δεκαετία στον τομέα της κατανομής των εισοδημάτων. Οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι στην Αμερική, κατά την περίοδο του Ρηγκανισμού, και το οικονομικό σύστημα οδηγείται ολο και περισσότερο προς την υπολειμουργία και την ύφεση. Η αυτή εξέλιξη παρατηρείται τα τελευταία χρόνια και στη Βρετανία. Παράλληλα όχι μόνο η αναστολή των εθνικοποιήσεων, αλλά η ευρύτατη ιδιωτικοποίηση μεγάλων και ζωτικής σημασίας για το κοινωνικό σύνολο κλάδων της οικονομίας έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι "το Κράτος πωλείται διεθνώς". Σ' αυτά ας προστεθεί ο περιορισμός και η περικοπή κοινωνικών παροχών, αλλά και η παρατηρούμενη απάθεια των μαζών.

Στο θεσμικό πλαίσιο ο σύγχρονος φιλελευθερισμός εμφανίζεται με τη δελεαστική μορφή του *νομικού φιλελευθερισμού*, του οποίου οι βάσεις είναι δύο: α) ότι το κράτος δεν είναι η αποκλειστική πηγή για τη διαμόρφωση νομικών κανόνων και β) το κρατικό δίκαιο με τη μορφή του νόμου πρέπει να περιοριστεί, ώστε να ρυθμίζει ελάχιστες, κατά το δυνατόν κοινωνικές σχέσεις. Το δίκαιο πρέπει να διαμορφώνεται "αυθόρμητα" μέσα στην ίδια την κοινωνική ζωή. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι διάφορες συλλογικές συμβάσεις οι οποίες συνάπτονται μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, οι διάφοροι "επαγγελματικοί κώδικες δεοντολογίας", ακόμα και νέες μορφές ιδιωτικής δικαιοδοτικής εξουσίας. Δημιουργείται λοιπόν η εντύπωση ότι ο νομικός νεοφιλελευθερισμός προβάλλει ένα δίκαιο απαλλαγμένο από εξουσιαστικό κρατικό αυταρχισμό, ένα δίκαιο α-πολιτικό. Έχει όμως ήδη επισημανθεί ότι στο φαινόμενο του νομικού νεοφιλελευθερισμού δεν έχουμε την επαλήθευση της θεωρίας του Μαρξ για το μαρasmus του Κράτους, γιατί εκεί η εξαφάνιση του κρατικού δικαίου συμβαδίζει με την ύπαρξη μιας κοινωνίας συνεργαζόμενων ατόμων, στην οποία η ρυθμική τάξη προκύπτει αυθόρμητα από την κοινωνική πρακτική. Σ' τις νέες μορφές του "αυθόρμητου" δήθεν δικαίου ο καταναγκασμός προέρχεται από ιδιωτικές, μη ελεγχόμενες μορφές εξουσίας και εκφράζει άνισες σχέσεις, όπου το δίκαιο του ισχυρότερου ονοματίζεται "δίκαιο της ελευθερίας".

III. Κρίση Ιδεολογικών. Ανάγκη ενός Νέου "Κοινωνικού Συμβολαίου"

Προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε στις πιο σημαντικές πλευρές τους τις δύο βασικές φιλοσοφικές και ιδεολογικές κατηγορίες του δυτικού πνεύματος: Σοσιαλισμού και Φιλελευθερισμού στην ιστορική τους πορεία. Εκείνο όμως που θα πρέπει να τονίσουμε είναι ότι η σύγχρονη εποχή σε ολόκληρο τον κόσμο διακατέχεται από μια έντονη κρίση. Κρίση οικονομική, θεσμών, αξιών, κρίση περιβάλλοντος, κρίση στις διεθνείς σχέσεις, κρίση ορθολογισμού και κρίση ταυτότητας του σύγχρονου ανθρώπου. Ο πρόσφατος πόλεμος του Κόλπου έδειξε την αδυναμία της διεθνούς κοινότητας να επιλύσει ειρηνικά τις αντιθέσεις της, ενώ τα τραγικά γεγονότα των εθνικιστικών κινημάτων στις μέρες μας φέρνουν την Ευρώπη μπροστά στα φαντάσματα του παρελθόντος της. Αόρατα κέντρα εξουσιών επισημαίνεται ότι ρυθμίζουν τις τύχες του ανθρώπου και η καταπίεση καταγγέλλεται ότι απορρέει από την ίδια τη γραφειοκρατική οργάνωση, δημόσια και ιδιωτική, των σύγχρονων ανεπτυγμένων κοινωνιών, τη χρήση της τεχνολογίας και τον αυτοματισμό που επιβάλλει μια ισοπεδωτική ομοιομορφία. Τα αισθήματα αποξένωσης, ανασφάλειας και απελπισίας που είναι εμφανή, αποτελούν, πέραν των ιδεολογικών συγκρούσεων, τους πραγματικούς κινδύνους για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Οι κίνδυνοι που προέρχονται από ένα τυχαίο ή μη πυρηνικό ολοκαύτωμα, οι καταστροφές του περιβάλλοντος έχουν διατυπώσει πολύ πειστικά τη θέση ότι ζούμε στην κοινωνία του ρίσκου, με την έννοια της ανασφάλειας και αβεβαιότητας ή ότι ζούμε στη "δαμόκλειο εποχή".

Αλλά και για την κρίση των ιδεολογιών της εποχής μας οι διαπιστώσεις είναι τελείως αρνητικές. Έχει προσφύως λεχθεί ότι "η Ιστορία εκτροχιάσθηκε". Εκείνο όμως που περισσότερο συζητήθηκε είναι η διατύπωση της άποψης από τον πολιτικό σχεδιαστή της Ουάσιγκτον Fukuyama, ότι έφθασε το τέλος της ιστορίας. "Αυτό που διαπιστώνουμε, γράφει, δεν είναι απλά το τέλος του ψυχρού πολέμου ή το πέρασμα σε μια ξεχωριστή περίοδο της μεταπολεμικής ιστορίας, αλλά το τέλος της ίδιας της ιστορίας. Δηλαδή είναι το τελευταίο σημείο της εξέλιξης των ιδεολογιών της ανθρωπότητας και η οικουμενοποίηση της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, ως της τελικής μορφής διακυβερνήσεως". Βέβαια δεν είναι η πρώτη φορά που διακηρύσσεται το "τέλος της ιστορίας". Και ο Hegel είχε μιλήσει για το τέλος της ιστορίας ύστερα από το θρίαμβο του Ναπολέοντα επί της Πρωσίας το 1806 και ο Μάρξ το είχε προβλέψει με την επικράτηση του κομμουνισμού, ως της ιδανικής μορφής πολιτικού συστήματος. Αλλά και ο Daniel Bell είχε διατυπώσει στη δεκαετία του 1950 "το τέλος των ιδεολογιών". Και φυσικά δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι η ιδεολογική σύγχυση κυρίως των δυνάμεων που εκφράζουν το σοσιαλισμό είναι τέτοια, που οι όροι "κομμουνιστικό κόμμα", σοσιαλιστικό ή σοσιαλδημοκρατικό να μην αποτελούν σήμερα "έγκυρο διεθνές πολιτικό νόμισμα", έτσι ώστε πολύ συχνά να διατυπώνονται απόψεις ότι δεν υπάρχει διαφορά στην εποχή μας μεταξύ "αριστεράς" και "δεξιάς", δηλαδή των κομμάτων που εκφράζουν σοσιαλιστικές από τη μια και φιλελεύθερες από την άλλη ιδεολογίες.

Βέβαια ζούμε στις μέρες μας το θρίαμβο του καπιταλισμού και των ιδεολογιών που τον εκφράζουν. Ένα θρίαμβο όμως που δεν οφείλεται στις κατακτήσεις του συστήματος αυτού, αλλά στην τραγική αποτυχία του σοσιαλιστικού συστήματος της Ανατολικής Ευρώπης, που έχει οδηγήσει, ήδη από τη δεκαετία του 80, στις ενοχές της Αριστεράς της Δυτικής Ευρώπης και στη μεγάλη πτώση των δυνάμεων της. Αυτό όμως δε σημαίνει και τέλος των ιδεολογιών. Αλλωστε η δημοκρατία είναι μια έννοια γένος και στην πορεία της εξέλιξής της ως συγκεκριμένης μορφής κυβέρνησης, έχει πάρει ειδικότερα χαρακτηριστικά, άμεση, αντιπροσωπευτική, φιλελεύθερη, παρεμβατική, συμμετοχική για ν' αναφέρουμε μερικούς από τους γνωστότερους τύπους. Ασφαλώς η Δημοκρατία εκφράζει ένα ιδανικό και είναι γνωστό

ότι για να υλοποιηθεί είτε στο φιλελευθερισμό είτε στο σοσιαλισμό έχει ανάγκη από τόσες προϋποθέσεις, που η έλλειψή τους να το καθιστά απραγματοποίητο. Δεν μας επιτρέπεται όμως να χρησιμοποιούμε αυτό που ο Galbraith ονόμασε "απλοϊκή ιδεολογία", η οποία δίνει την εικόνα ενός κόσμου με δύο πόλους, από τη μια ο κομμουνισμός και από την άλλη ο καπιταλισμός.

Ακόμα σήμερα οι νέες μορφές διεθνούς συνεργασίας σε θέματα ασφάλειας και οικονομίας και το όραμα μιας Ενωμένης Ευρώπης θέτουν νέα προβλήματα που ζητούν λύση. Έχει διατυπωθεί, και νομίζουμε ότι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ότι με προοπτική το δημοκρατικό σοσιαλισμό και την ένωση των ευρωπαϊκών λαών η λύση που μπορεί να ξεπεράσει την κρίση συνδέεται με την ανάγκη να θγει η Ευρώπη από τη "διπλή κρίση" του φιλελευθερισμού στο δυτικό και καπιταλιστικό της τμήμα και του "πραγματοποιημένου γραφειοκρατικού και ολοκληρωτικού σοσιαλισμού της στο ανατολικό της τμήμα", πορεία που έχει αρχίσει με άδηλα αλλά και επικίνδυνα αποτελέσματα στις χώρες της Αν. Ευρώπης. Η αγορά προβάλλεται ως πανάκεια σ' ανατολή και δύση. Αλλά η πίστη που εκφράζεται και από τον ίδιο τον πρωτοπόρο της στροφής στο δημοκρατικό σοσιαλισμό, το Μιχαήλ Γκορμπατσώφ ότι δηλαδή "μόνον η αγορά, σε συνδυασμό με τις ουμανιστικές κατευθύνσεις της κοινωνίας μας είναι σε θέση να εξασφαλίζουν την ικανοποίηση των αναγκών του πολίτη, τη δίκαιη κατανομή των αγαθών, τα κοινωνικά δικαιώματα και την ελευθερία των πολιτών και την κατοχύρωση της δημοκρατίας", αποτελεί μια νέα ουτοπία. Γιατί η ιστορία μας δείχνει ότι η αγορά, χωρίς τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις ελέγχου της, δηλαδή ισχυρά αριστερά κόμματα και εργατικές ενώσεις, πολύ λίγο μπορεί να πραγματοποιήσει την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Το βέβαιο είναι πως οι δυνάμεις της αριστεράς, όπως τα ίδια τα σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα ανατολής και δύσης δηλώνουν, δεν έχουν ένα επεξεργασμένο πρόγραμμα δράσης. Τα εναλλακτικά κινήματα, και κυρίως το οικολογικό, αν και προβάλλεται ως υποκατάστατο του σοσιαλισμού και του καπιταλισμού, δεν έχει κι' αυτό μια ολοκληρωμένη αντίληψη για το πολιτικό σύστημα που πρέπει να εφαρμοσθεί. Εται διατυπώνεται έντονα η ανάγκη ενός "νέου κοινωνικού συμβολαίου" και ενός σχεδίου που ν' ανταποκρίνεται στις συνθήκες της τεχνολογικής επανάστασης της εποχής μας και των νέων σχέσεων στην εργασία και την κοινωνία που διαμορφώνονται απ' αυτή. Αν αυτό είναι δύσκολο και θα πρέπει πρωταρχικά να στηριχθεί σε μια νέα αξιοπιστία των δυνάμεων της Αριστεράς, δεν παύει να είναι αναγκαίο, ίσως περισσότερο από άλλοτε σήμερα που ακόμα και οι χώρες του "τέως υπαρκτού σοσιαλισμού", μετά την αποτυχία του κομμουνισμού στον πολιτικό και οικονομικό τομέα, οδεύουν στη νηβάνη του καπιταλισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α. Ελληνική

Αλιμπράντη Ν., Α. Μανιτάκη και ά., *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του Δικαίου*, εκδ. Σάκουλα, Θεσσαλονίκη 1985.

Γιάνναρου Γρ., *Από τις αυταπάτες στην πραγματικότητα. Η Αριστερά μετά το '89*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1990.

Δασκαλάκη Γ.Δ., *Αριστερά - Δεξιά. Ένας πολιτικός μύθος χωρίς αντίκρυσμα*, Ανάτυπο από περιοδικό "Ευθύνη", Αθήνα 1983.

- Μάνεση Α.Ι., *Κριτικές σκέψεις για την έννοια του Δικαίου*, Ανάτυπο από το αφιέρωμα στον Κ. Τσάτσο, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1980.
- Παπαχρίστου Θ.Κ. και ά., (επιμέλεια Θ.Κ. Παπαχρίστου), *Νεοφιλελευθερισμός - Δίκαιο*. Μια κριτική προσέγγιση, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991.
- Παραρά Π., *Η επιστροφή της γαλλικής Πολιτικής Θεωρίας στον Ατομικισμό. Η απόρριψη του εξισωτισμού*, Ανάτυπο από το περιοδικό "Το Σύνταγμα", εκδ. Α. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1989.
- Πουланτζά Ν., (διεύθυνση), *Η κρίση του Κράτους. Επιστήμη και Κοινωνία*, μετάφραση από τα γαλλικά από Ξ. Γιαταγάνα, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Πουланτζά Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*. Τομ. α και β, μετάφραση από τα γαλλικά από Κ. Φιλίνη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1975.
- Τσουκαλά Κ., *Είδωλα Πολιτισμού. Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφότητα στη σύγχρονη Πολιτεία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
- Φαρμακίδης Ν., *Το Δίκαιο της Οικονομίας στην Κοινωνική Θεωρία. (Μια κριτική της Νομικής)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985.
- Χριστίδη Κ., *Ελεύθερη Οικονομία: Γιατί; Σύγχρονα Προβλήματα και η Αντιμετώπισή τους*, εκδ. Κ.Π.Ε.Ε., Αθήνα 1984.
- β. Ξένη και σε ελληνική μετάφραση
- Aron R., *The Opium of the Intellectuals*, μετάφραση από τα γαλλικά από T. Kilmartin, *The Norton Library*, N. York 1962.
- Aron R., *Main Currents in Sociological Thought*, τομ. I και II, μετάφραση από τα γαλλικά από R. Howard και H. Weaver, *Anchor Books, Doubleday and Co Inc.*, Garden City, N.Y. 1968 και 1970.
- Bell D., *The End of Ideology*, Free Press Paperback, αναθεωρημένη έκδοση, U.S.A. 1965.
- Brown A., *Modern Political Philosophy. Theories of the just Society*, Penguin Books, Middlesex England 1986.
- Bruckberger P.L., *Ο Καπιταλισμός*, μετάφραση από τα γαλλικά από Γ. Λάμψα, εκδ. Ροές, Αθήνα 1985.
- Buchanan J.M., *The Economics and the Ethics of Constitutional Order*. The Univ. of Michigan Press, U.S.A. 1991.
- Buchanan J.M. - Tullock G., *The Calculus of Consent. Logical foundations of Constitutional Democracy*, Ann Arbor Paperback, Univ. of Michigan Press, U.S.A. 1965.
- Burns McNall Ed., *Ideas in Conflict. The Political Theories of the contemporary world*, W.W. Norton & Co Inc., N.York 1960.
- Depastas A.N., *The Adogmatic State*, Vantage Press, N. York 1989.
- Fenske H. et al., *Ceschichte der poliitschen Ideen. Von Homer bis zur Gegenwart*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1987.
- Fromm E., *Σοσιαλιστικός Ουμανισμός*. Επιμέλεια - Ανάθεση κειμένων από E. Fromm, μετάφραση από τα αγγλικά από Δ. Θεοδωρακότο, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1984.
- Gerth H.H. - C.Wright Mills, *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford Univ. Press, N.Y. έκδ. 1979-2.
- Habermas J., *Legitimation Crisis*, μετάφραση από τα γερμανικά από Th. McCarthy, Beacon Press, Boston 1975.
- Hayek Fr. A., *The Road to Serfdom*, The University of Chicago Press, 10η έκδ., Chicago 1950.

- Hayek Fr. A., *The Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press, Chicago 1960.
- Hayek Fr. A., *Law, Legislation and Liberty*, τομ. 2ος : *The Mirage of Social Justice*, The University of Chicago Press, Chicago 1976.
- Huntzinger J., *Ευρώπη Χτες - Σήμερα - Αύριο*, μετάφραση από τα γαλλικά, εκδ. "Νέα Σύνορα", Αθήνα 1979.
- Kern L. - Muller H. P. (εκδ.), *Gerechtigkeit, Discurs oder Markt? Die neuen Ansätze in der Vertragstheorie*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1986.
- Luhman N., *Political Theory in the Welfare State*, μετάφραση από τα γερμανικά και εισαγωγή από J. Bednarz Jr, εκδ. W. de Gruyter, Berlin - N.Y. 1990.
- Mannheim K., *Freedom, Power and Democratic Planning*, εκδόσεις H. Gerth και Ern. K. Bramstedt, Kegan Paul Ltd, London, εκδ. 1968.
- Marcuse H., *Το τέλος της Ουτοπίας*, μετάφραση από τα γαλλικά από Ζ. Μαρίκα, εκδ. Υψιλον, Αθήνα 1985.
- Miliband R., *The State in Capitalist Society*. An analysis of the Western system of power, Basic Books Inc. Publishers, N.York 1969.
- Mills C. Wright, *The Power Elite*, Oxford University Press, N.York 1956.
- Myrdal G., *Το πολιτικό στοιχείο στην Οικονομική Θεωρία*, μετάφραση από τα αγγλικά από Κ. Μ. Σοφούλη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Nozick R., *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books Inc., Publishers, N.York 1974.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, Harvard Univ. Press, Cambridge Mass., 10η έκδ. 1980.
- Schumpeter J.A., *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, μετάφραση από τα αγγλικά, εκδ. Κ.Ε.Π.Ε., Αθήνα 1972.
- Sorman G., *L' Etat minimum*, εκδ. Albin Michel, Paris 1985.
- Unger R., *Knowledge and Politics*, The Free Press, N.Y. 1975.
- Unger R., *Law in Modern Society. Toward a Criticism of Social Theory*, The Free Press, N.Y. 1976.
- Wolff R.P., *The Poverty of Liberalism*, Beacon Press, Boston 1968.

γ. Άρθρα και μελέτες σε εφημερίδες και περιοδικά

- Ανδριανόπουλου Α., *Δέκα διευκρινίσεις για τις κατευθύνσεις του νεοφιλελευθερισμού*, στην "Καθημερινή" της 27.2.1990.
- Βάκκα Τζ., *Η κρίση του μαρξισμού*, στο "Βήμα" της 22.3.1981.
- Βέκα Σ., *Ας κάνουμε ένα νέο Κοινωνικό Συμβόλαιο*, στα "Νέα" της 7.5.1982.
- Βεργόπουλου Κ., *Σοσιαλισμός - Σοσιαλδημοκρατία. Ποιά είναι η διαφορά. Με αφορμή τη Γαλλική εμπειρία*, στα "Νέα" της 3.9.1981.
- Βεργόπουλου Κ., *Δημοκρατία per defectum*, στο "Βήμα" της 19.8.1990.
- Βεργόπουλου Κ., *Η νίκη του φιλελευθερισμού*, στο "Βήμα" της 25.11.1990.
- Γκαλμπραϊθ (Galbraith) J.K., *Μετά την Απλοϊκή Ιδεολογία*, στο "Βήμα" της 11.12.1990.
- Γκορμπατσώφ Μ., *Βασικές θέσεις του Μ. Γκορμπατσώφ*, στο "Ριζοσπάστη" της 21.10.1990.
- Γκορμπατσώφ Μ., *Συνέντευξη στην "Ελ Πάις"* που αναδημοσίευσε το περιοδικό "Οικονομικός Ταχυδρόμος" της 22.11.1990.
- Κόμφορτ (Comfort) Ν., *Οι σοσιαλδημοκράτες σε κρίση*, στην "Καθημερινή" της 3.2.1991.
- Δασκαλάκη Γ.Δ., *Η κοινωνία του ρίσκου*, στο "Βήμα" της 13.9.1987.
- Δημητράκου Χ., *Η Δημοκρατία και το αριστερό κίνημα. Σημερινή διαμόρφωση στην Ευρώπη*, στα "Νέα" της 28 και 29.7.1977.
- Δημητράκου Δ., *Η πολιτική της ουτοπίας*, στα "Νέα" της 8 και 9.1.1982.

- Ζολώτα Ξ., *Καπιταλισμός και σοσιαλισμός αλλάζουν. Εμείς: Μια ανάλυση των αλλαγών σε Ανατολή και Δύση και ποιά πρέπει να είναι η οικονομική πολιτική στα επόμενα χρόνια*, στο "Βήμα" της 4.6.1989.
- Κατσούλη Η., *Η νεο-συντηρητική πρόκληση*, στην "Ελευθεροτυπία" της 19.12.1986.
- Keane J., *Τι σημαίνει Αριστερά σήμερα*; στο "Βήμα" της 7.7.1991.
- Λιανού Θ.Π., *Να ζει ο Μαρξ ή να μη ζει; Παρόν και μέλλον της εργατικής τάξης*, στο "Βήμα" της 29.7.1990.
- Λιανού Θ.Π., *Ο σοσιαλισμός πέθανε, ζήτω ο μαρξισμός*, στο "Βήμα" της 8.9.1991.
- Morin Ed., *Η δαμόκλειος εποχή*, στο "Βήμα" της 7.10.1990.
- Morrow L., *Metaphors of the World Unite*, στο περιοδικό "Time" της 16.10.1989, σ. 30.
- Μουζέλη Ν., *Νεοφιλελευθερισμός και Ανάπτυξη. Πραγματικότητες και μύθοι*, στο "Βήμα" της 6.9.1987.
- Μουζέλη Ν., *Πόσο αναγκαίος είναι ο κρατικός παρεμβατισμός*, στο "Βήμα" της 25.10.1987.
- Μουζέλη Ν., *Τι σημαίνει σήμερα Αριστερά*, στο "Βήμα" της 29.4.1990.
- Μπάμπα Στ., *Η κυριαρχία της αγοράς και του κράτους και η ανάγκη μιας πολιτικής υπέρβασης*, στην "Αυγή" της 22.9.1991.
- Ντάρεντορφ Ρ., *Για μια ανοιχτή κοινωνία των πολιτών, συνέντευξη στην "Αυγή" της 8.9.1991.*
- Ormesson J.D., *Ρέκβιεμ για μια ιδεολογία*, στο "Βήμα" της 8.9.1991.
- Πάπα Ιωάννη Παύλου ΙΙ, *Το τέλος του Κομμουνισμού δε σημαίνει νίκη του Καπιταλισμού. Μια ιστορική εγκύκλιος του Ποντίφικα*, στην "Αυγή" της 12.5.1991.
- Παπαγεωργίου Ν., *Νεο-συντηρητισμός: η ουσία του "νεοφιλελευθερισμού". Στόχοι, ιδεολογικές αρχές*, στο περιοδικό "Επιστημονική Σκέψη" τεύχος 17/1984, σ. 15-28.
- Πλαϊνού Κ., *Μια κοινωνία χωρίς απεργίες. Ενα Νόμπελ Οικονομίας, ο Τζέιμς Εντουαρντ Μιντ, μιλάει για το όραμά του στην "Κ.Ε.", στην "Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία" της 7.7.1991.*
- Ρικέρ Π., *Ενα μέλλον χωρίς τάξεις*, στην "Αυγή" της 6.10.1991.
- Σλάβη Ν., *Ιστορική δικαίωση του Μπέρνσταϊν*, στο περιοδικό "Οικονομικός Ταχυδρόμος" της 11.4.1991, σ. 29-31.
- Σολάρο Αντ., *Μας λείπει η θεωρία για μια σύγχρονη επανάσταση. Μια καυτή συζήτηση στο Ι.Κ.Κ. για την εποχή μας, για την εργατική τάξη και για το χαρακτήρα του κόμματος*, στην "Αυγή" της 15.9.1985.
- Touraine A., *Η Δημοκρατία σε αποσύνθεση*, στην "Καθημερινή" της 1.2.1987.
- Touraine A., *Η ώρα της αληθινής επανάστασης*, στο "Βήμα" της 11.2.1990.
- Φουκουγιάμα Φρ., *Το τέλος της Ιστορίας*, στο "Βήμα" της 24.9.1989.

δ. Ειδικά αφιερώματα περιοδικών

- Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 8/1980, αφιέρωμα σε Ν. Πουλιαντζά.
- Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 12.9.1981, αφιέρωμα σε δημοκρατία και σοσιαλισμό. Διάλογος στους κόλπους της Ιταλικής Αριστεράς.
- Αντί, τεύχος 347/1987, αφιέρωμα στον Γκράμσι
- Ο Πολίτης, τεύχος 79/1987, αφιέρωμα στον Γκράμσι
- Επιστημονική Σκέψη, τεύχος 49/1990, αφιέρωμα στους κυριότερους εκπρόσωπους του μαρξισμού.
- Οικονομικός Ταχυδρόμος, τεύχος 25.4.1991, αφιέρωμα στον Ανταμ Σμιθ.